

УДК 34(3/9):929

Сокальська О. В.,
кандидат юридичних наук, доцент
начальник кафедри загально-правових
дисциплін Інституту кримінально-
виконавчої служби

ЮЛІУШ БАРДАХ – ІСТОРИК ПРАВА НА ПЕРЕХРЕСТІ ЕПОХ І ДЕРЖАВ (ДО ВИТОКІВ РОДОВОДУ ВЧЕНОГО)

Досліджується родовід видатного польського історика права Юліуша Бардаха, наведено маловідомі факти стосовного його предків та біографії.

Ключові слова: Юліуш Бардах, Януш Бардах, Володимир-Волинський, Одеса, литуаністичні студії, Велике князівство Литовське

Исследуется родословная выдающегося польского историка права Юлиуша Бардаха, приведены малоизвестные факты относящиеся к его предкам и биографии.

Ключевые слова: Юлиуш Бардах, Януш Бардах, Владимир-Волинский, Одесса, литуанистические студии, Великое княжество Литовское

Постановка проблеми. Серед європейського наукового загалу найбільш знаним дослідником історії литовсько-польської державності та права є Юліуш Бардах. Директор Інституту історії держави і права Польщі А. Закжевський назвав Юліуша Бардаха «Нестором» варшавських литуаністів [1]. Його науковий доробок має неабиякий вплив на литуаністичні студії в Польщі, Білорусі, Литві й Україні. Життєвий шлях вченого, його наукові інтереси нерозривно пов'язані з землями, об'єднаними в межах Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Традиційно, і цілком справедливо, Юліуш Бардах вважається польським юристом та істориком права. Однак, дослідження родоvodu відомого вченого дозволяє по-новому подивитися на цей факт.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській історіог-

рафії життєвому шляху вченого, як і його науковому доробку, не було присвячено наукових розвідок. Енциклопедичні видання містять лише короткі біографічні довідки. В Польщі до ювілейних дат було опубліковано кілька статей, у яких висвітлено окремі аспекти наукової діяльності вченого, спогади про університетські роки тощо [2; 3; 4; 5].

Постановка завдання. Мета статті – встановити витоки родоvodu та маловідомі аспекти біографії видатного польського історика права Юліуша Бардаха.

Виклад основного матеріалу. Юліуш Бардах (03 листопада 1914 р., Одеса – 26 січня 2010 р., Варшава) – доктор права, професор, почесний доктор Варшавського, Лодзинського й Віленського університетів, директор Інституту історії держави і права (1954–1968 рр.), член-кореспондент Польської академії наук, автор бли-

зько 600 праць з історії держави і права Польщі та Литви, значна частина яких присвячена державно-правовим інституціям Великого князівства Литовського («O dawnej i niedawnej Litwie», «Statuty litewskie a prawo rzymskie», «Штудыі з дзяржаўнага ладу і права Вялікага Княства Літоўскага XIV–XVIII ст.», «Штудыі з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага» та ін.).

Як зізнавався сам вчений, історія Литви особливо захоплювала його [4]. «Мій інтерес до устрою і права Великого князівства Литовського, – зазначав Юліуш Бардах, – зародився в студентські роки, коли я – слухач відділення права і суспільних наук Університету Стефана Баторія 1934 р. почав відвідувати семінар з литовського права професора Стефана Еренкройця. Литовське право зацікавило мене тоді й привертає увагу до цього часу своєю складністю й одночасно оригінальністю. Як і саме Велике Князівство Литовське було політичним організмом, що поєднував католиків литовців і православних русинів – предків білорусів і українців [...] так і його право було синтезом оригінальних литовських і руських начал з польськими і західноєвропейськими впливами [...] Важко було не захопитися привабливістю цього явища, що найбільш повно проявилось в місті, де я власне і почав студії. І надалі залишаюся під його чарами» [6].

Важко сказати, що саме вплинуло на вибір тематики досліджень молодим студентом Бардахом: університетські наставники Стефан Еренкройц, Генріх Ловмянський, Ян Адамус, дух стародавнього Вільно, а можливо, генетична пам'ять роду, що ховається у підсвідомості кожного,

оскільки не лише наукова спадщина вченого, але й звивиста стежка його родоводу об'єднують Польщу, Литву й Україну. Підтвердженням останнього можуть служити слова Юліуша Бардаха, що «окрім цікавості дослідника, з проблематикою Великого князівства його пов'язує й емоційний зв'язок» [6].

У Польщі іронічно зауважують: часто лише після смерті видатного поляка стає відомо про нього дві речі, що він був видатний і що він був єврей. Тут варто додати, у разі, якщо польський єврей – видатна особистість, то він має бути якось пов'язаний з Україною.

Юліуш Бардах один з тих багатьох, хто з'явився на світ на українській землі, однак не був українцем. Родина Бардахів походила з Волині з міста Володимира-Волинського (єврейська назва – Людмир), значну частину населення якого складали євреї. З середини XVIII ст. місто стало одним із центрів хасидизму. Євреї з Вільно та інших литовських і білоруських міст засновували тут свої релігійні школи. Можливо, одним із них був і батько Юлія Меїровича (Марковича) Бардаха – прадіда Юліуша Бардаха.

Прізвище Бардах є аббревіатурою імені Бен рабе Давид Харіф (Ba RDa Ch), що означає «син рабина Давида Харіфа». За переказами, Бардахи були нащадками Самуїла бен Давида, автора одного з найавторитетніших коментарів Шулхан-Аруха – збірки основних релігійних приписів іудаїзму [7]. Єврейська енциклопедія Брокгауза й Єфрона містить статтю про литовського граматака кінця XVIII ст. Ізраїля Ісаака бен-Хаїма Моїсея Бардаха, автора коментарів до збірок релігійних приписів, творів

«Darke ha-Schem» і «Taameh Torah». Останній було видано у Вільно 1822 р. його братом Меіром, який доповнив цей трактат власною статтею «Taameh Elyon» («Апологія закону») [8]. Й оскільки та ж енциклопедія зазначає, що батько Юлія Меіровича Бардаху був рабин з Вільно [7], то можемо припустити, що це і є видавець твору «Taameh Torah» Меір Бардах.

Прадід вченого Юлій Меірович Бардах народився у Володимирі-Волинському 1827 р. У 17 років у пошуках кращої долі він подався до Одеси, де самотужки вивчав єврейські та східні мови. Молоде європейське місто на півдні імперії в той час було для євреїв майже ідеальним місцем для здобуття суспільного визнання. 1850 року Ю. М. Бардах був призначений учителем Хотинського, а згодом Ізмаїльського, казенних єврейських училищ. З 1857 р. працював учителем давньоєврейської мови в Одеській талмуд-торі, викладав в одеських казенних гімназіях, займався перекладами іноземної єврейської літератури, а з 1871 р. був цензором єврейських книг. За активну громадську й педагогічну діяльність Ю. М. Бардаху було надано потомствене почесне громадянство.

Щонайменше троє нащадків Юлія Меіровича Бардаху стали відомими за межами своєї вітчизни. І хоча всі троє народилися в Одесі, але Батьківщиною вважали різні країни. Син Юлія Меіровича, Яків Бардах – широко відомий в Російській імперії та за її межами вчений, професор медицини, мікробіолог, засновник однієї з перших в імперії станцій швидкої допомоги, один із основоположників (разом із І. І. Мечниковим і М. Ф. Гамалією) російської бак-

теріології. Онуків його рідного брата Мотла, Януша та Юліуша, батьки вивезли з Одеси ще у ранньому віці, дитинство вони провели на Волині у Володимирі-Волинському, звідки родом були їх предки, але це не завадило їм стати відомими на весь світ поляками. Старший Юліуш – видатний польський історик права. Молодший Януш, переживши ГУЛАГ, емігрував у 70-х роках з Польщі до США, де став засновником медичної школи пластичної лицьової хірургії Університету Айови, відомим хірургом. Його операції по усуненню вроджених патологій «заяча губа» та «вовча паща» увійшли до американських підручників з хірургії. Саме спогади Януша Бардаху, опубліковані в його книзі «Человек человеку волк: Выживший в ГУЛАГе» [9] та оповідання Ханни Краль «Правнук» [10], стали одними з основних джерел для написання цієї статті.

Рідний брат Якова Бардаху й дід Януша та Юліуша Бардахів, Мотл, повернувшись до Володимира-Волинського, одружився на єврейці Хаї, яка, за сімейною легендою, була онукою однієї з самих колоритних фігур в хасидизмі – єдиної жінки-цаддіка (цадеккет) Ханни Рахель Вербермахер, широко знаної в єврейському світі як Людмирська діва. Історія «святої з Людмира» відображена в багатьох творах єврейської літератури, за її мотивами знято художній фільм «Йентл», в основу якого лягло оповідання Нобелівського лауреата І. Башевіса-Зінгера, єврейський театр «Хан» поставив п'єсу І. Евен-Шошан «Людмирська діва» тощо.

Американський дослідник Натаніель Дойч, автор книги, присвяченої Людмирській діві [11], вважає

сумнів факт народження Ханною Рахель дітей. Таким чином, прямими нащадками Людмирської діви Юліуш та Януш Бардахи бути не могли. Однак в сім'ї активно культивувалась ідея приналежності до її роду. Мотлу Бардаху, успішному купцю, який набув основний капітал поставляючи з Росії шкурки соболя, належав будинок, в якому вона народилась [11, р. 9].

Син Мотла Бардаха Марек (Марк), батько Юліуша та Януша Бардахів, народився у Володимирі-Волинському. Освіту здобув у Харківському стоматологічному училищі. Ймовірно, саме після його закінчення він переїхав до Одеси, що й не дивно, з огляду на те, що його дядько Яків Бардах був відомим у місті лікарем і громадським діячем. В Одесі Марек одружився з Отілією Нейдінг (Нойдінг). Брат Отілії, Марсель (Марцел) Нейдінг – професор медицини, невролог, керівник клініки нервових хвороб, був у дружніх стосунках з Яковом Бардахом. Отілія Нейдінг походила з інтелігентної одеської родини, її дядько та двоє братів викладали в університетах Одеси, Москви й Парижа. Мати, як писав Януш Бардах, була інтелектуалкою, вільно володіла чотирма мовами, цікавилась політикою, саме вона привнесла в родину Бардахів пієтет до великих поетів, художників, та вчених [9, с. 19].

В Одесі у Марека та Отілії Бардахів народилося двоє синів: Юліуш 1914 р. та Януш (Натан) 1919 р. Переживши у місті важкі роки Першої світової та громадянської війни, на початку 20-х років Марек разом із дружиною та дітьми повернулися до Володимира-Волинського, де вже встановилася польська влада.

Родина Бардахів у Володимирі-Волинському була однією з найзаможніших і найвпливовіших єврейських сімей. Мотл Бардах залишив синам чималий спадок – кілька великих будинків у центрі міста. Марек Бардах мав успішну стоматологічну практику, його рідний брат Мойсей упродовж 1938–1939 рр. був віце-бургомістром міста. Сім'я проживала у трьохповерховому будинку на розі вулиць Фарної та Казначейської.

Завдяки Отілії Бардах їх квартира часто ставала світським салоном, де обговорювалися новинки моди, точилися політичні та літературні дискусії. Активну участь у них брав і 16-літній Юліуш (або Юлек, як його називали в родині). Він був улюбленцем матері й своїм розумом і зовнішністю нагадував їй старшого брата Марселя Нейдінга. Кімната Юліуша була завалена книгами польською, російською та французькою мовами, з Варшави він виписував літературні та політичні журнали. Мовами спілкування в родині були польська й російська. Молодший брат Януш згадував: «Юлек был пятью годами старше, и наши пути не пересекались. Мне всегда было интересно, что делается за закрытыми дверями его комнаты, когда его навещают друзья. Я не мог удержаться, чтобы не подглядывать в замочную скважину, злился и расстраивался, что меня не пускают к ним. [...] Такое отношение заставляло меня чувствовать себя не только ничтожным, но и отвергнутым, напоминая снова и снова, что я не вхож в круг мамы и Юлека. Он всегда был серьезен, сосредоточен и погружен в свои мысли – читал, писал и спорил. Он не умел танцевать, не ходил на вечеринки, не любил спорт или игры на свежем

воздухе, не ездил на пикники. Я считал его довольно скучным» [9, с. 19, 248–249].

Навчався Юліуш Бардах у Володимир-Волинській гімназії ім. М. Коперника, після закінчення якої 1934 р. вступив до Віленського університету Стефана Баторія на відділення права і суспільних наук. Ще у студентські роки він розпочав наукові дослідження. Навчаючись на другому курсі, брав участь у роботі загальнопольського з'їзду істориків з доповіддю про трети́зну у давньому литовському праві. Його студентська наукова розвідка «Усиновлення в литовському праві XV і XVI ст.» вийшла друком 1934 р., що було предметом особливої гордості матері. Згодом ця праця стала основою дисертаційного дослідження вченого [5].

Сім'я Бардахів прихильно ставилася до соціалістичних ідей. Особливо ними захоплювався молодий Юліуш. Якось у розмові з мамою він звинуватив буржуазію у всіх бідах. На що вона іронічно відповіла: «Быть буржуем не хорошо, но приятно и удобно» [3]. Юліуш належав до лав Союзу незалежної соціалістичної молоді, а з 1935 р. – Польської соціалістичної партії. У 1938–1939 рр. він був редактором віленського видання газети «Робітник» – друкованого органу Польської соціалістичної партії [4].

Початок Другої світової війни розділив сім'ю: Юліуш з дружиною Фрумою залишилися у Вільно, їм було відмовлено у в'їзді на територію СРСР, у складі якого опинився Володимир-Волинський. Молодший брат Януш запропонував переправити їх через кордон нелегально. Це їм вдалося, але залишатися у Володимирі-Волинському було небезпечно,

оскільки на комсомольських зборах однокласниця Юліуша Роза Рубінштейн заявила: «Юліуш Бардах – продажний соціаліст. Його необхідно розшукати, арештувати та знищити» [9, с. 59]. Після цього Юліуш Бардах разом з дружиною переїхав до Львова, де переховувався серед єврейських біженців.

Подальша доля родини Бардахів склалася трагічно. 1940 року Януша Бардаха було призвано до лав Червоної Армії, а восени 1941 р. засуджено військово-польовим судом до 10 років таборів, що, можливо, врятувало йому життя. Після війни Юліуш, вже офіцер Війська Польського та військовий аташе польської амбасади у Москві, домігся дострокового звільнення брата. Всі ж інші члени родини: дід Мотл, бабця Хая, Марек та Отілія Бардахи, їх найменша донька Рахель, дружини Януша та Юліуша загинули 1942 р. Їх, як і інших євреїв, було закатовано фашистами в околицях Володимира-Волинського поблизу села Пятидні. Після звільнення Волині 1944 р. Юліуш Бардах приїздив до Володимира-Волинського. Але це вже було інше, чуже місто, що навіювало лише трагічні спогади.

Ще будучи на військовій службі 1948 р. Юліуш Бардах захистив у Ягелонському університеті дисертаційне дослідження, основою якого стала його студентська розвідка по литовському праву. 1950 року він завершив військову кар'єру й повернувся до наукової та викладацької роботи. Наступні 60 років плідної дослідницької праці професора Бардаха були пов'язані з Варшавським університетом та Інститутом історії держави і права.

Висновки. Доля Юліуша Бардаха є ілюстрацією складного звиви-

стого шляху інтелектуала, вченого на тлі революцій, державно-політичних катаклізмів, трагедій цілих народів та окремо взятих родин упродовж XX століття. Вона також показує обмеженість вузьконаціонального підходу щодо визначення приналежності вченого та оцінки його наукової спадщини. Януш та Юліуш Бардахи своєю Батьківщиною вважали Польщу та «малою» батьківщиною – місцем, де виріс, де з'явилися перші друзі, де знайшли вічний спокій найближчі люди, ду-

мається, для них лишався Володимир-Волинський. Через призму історії родини польського єврея, який народився в Одесі в часи Російської імперії, дитинство та юність провів на Волині, що була у складі Польської республіки, вижив у трагічні роки Другої світової війни, і став одним із самих відомих істориків права Польської Народної Республіки та сучасної Польщі, можемо простежити більш ніж столітню непросту історію всієї Східної Європи.

Список використаних джерел

1. Закжевский А. Б. Состояние и перспективы современных польских исследований по истории Великого Княжества Литовского. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2008. №1 (3). Январь–Июнь. С. 109.
2. Olszewski H. Wspomnienie o Juliuszu Bardachu (1914-2010). *Nauka*. 2010. №1. S. 159–163.
3. Siewierski T. Juliusz Bardach – historyk na zakrętach dziejów. Дата оновлення: 16.01.2018. URL: <https://histmag.org/Juliusz-Bardach-historyk-na-zakretach-dziejow-10576/1>
4. Siewierski T. Juliusz Bardach (1914–2010): o lituanistycznej pasji uczonego. Дата оновлення: 16.01.2018. URL: <http://www.mlodszaeuropa.pl/news/35/56/Juliusz-Bardach-1914-2010-o-lituanistycznej-pasji-uczonego.html>.
5. Косман М. Да 90-годдзя прафесара Юліюша Бардаха. *Беларускі Гістарычны Агляд*. 2004. Т.11. Сш. 1–2. С. 389–393.
6. Зачараваны Вялікім Княствам. Размова з прафэсарам Ю. Бардахам. *Беларускі Гістарычны Агляд*. 1995. Т.2 Сш. 1. С. 41–48.
7. Бардах Юлий Меирович (Маркович). *Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона*. Дата оновлення: 17.01.2018. URL: <http://ru.wikisource.org/wiki/ЕЭБЕ/>.
8. Бардах Израиль Исаак бен-Хаим Моисей. *Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона*. Дата оновлення: 17.01.2018. URL: <http://ru.wikisource.org/wiki/ЕЭБЕ/>.
9. Бардах Я., Глисон К. Человек человеку волк: Выживший в ГУЛАГе / Пер. с англ. А. Ильф; Предисл. Я. Гордина. М. : Текст. Журн. «Дружба народов», 2002. 271 с.
10. Краль Х. Правнук. Альманах «Егупец». № 9. Дата оновлення: 17.01.2018. URL: <http://litresp.ru/chitat/ru/%D0%9A/kralj-hanna/rasskazi/3>
11. The Maiden of Ludmir : a Jewish Holy Woman and Her World / N. Deutsch ; forew. author J. Bardach. – Berkeley ; Los Angeles ; Oxford : University of California Press, 2003. 310 p.

O. Sokalska,

PhD in Law, associate professor,

Head of General Law Disciplines Chair

of the Institute of Criminal-Executive Service

THE LAW HISTORIAN IN THE TRANSFER PERIOD BETWEEN THE EPOCHS AND STATES (ROOTS OF HIS GENUS)

The genus of the prominent Polish historian Juliusz Bardach has been researched. The little known facts of his biography and his ancestors and provide in this article. Juliusz Bardach (born on November 3, 1914 in Odessa, died on January 26, 2010 in Warsaw) was a doctor of law, professor, Honorary doctor of the universities of Warsaw, Lodz and Wilen, Director of the Institute of the State and Law History.

His family has its origin in the Volyn region (the city of Volodymyr-Volynskyi). Bardach's ancestors moved to Volodymyr-Volynsky from Wilen at the beginning of the XIX century. July M. Bardach, the progenitor of the scientist, was a teacher of the Jewish state schools in Odessa. His son Jakob Bardach was a professor of medicine, microbiologist, one of the founders of the Russian bacteriology. His brother, Motl Bardach, the grandfather of Juliusz Bardach, returned to live in the city of Volodymyr-Volynskyi. According to the family legend he married there the grand-daughter of the female tsaddik Hannah Rahhel Werbemacher, known as the Liudmir Virgin. However, researchers believe that the Liudmir Virgin had no descendants.

Marek was the son of Motl Bardach. He was born in Volodymyr-Volynskyi. He graduated from the Kharkiv Dental School. Then he worked in Odessa. His wife was Otilia Haiding. In Odessa, Marek and Otilia Bardach had two sons: Juliusz (1914) and Janusz (1919). In early 20-s the family returned to live in Volodymyr-Volynskyi.

Juliusz Bardach studied at the M. Copernicus High School of Volodymyr-Volynskyi. In 1934 he entered the Law and Social Sciences Department of the Stephan Batory University of Wilen.

With the beginning of the Second World War the fate of the Bardach family was tragically inevitable. In 1941 Janusz Bardach was sentenced to imprisonment. Juliusz Bardach was in military service since 1941. Their parents and wives died in 1942.

1948 Julius Bardas defended his dissertation. After completing his military career in 1950, he returned to the scientific and teaching work at the university. The next 60 years of the fruitful research activities of prof. Bardach were associated with the University of Warsaw and the Institute of the State and Law History.

Key words: *Juliusz Bardach, Janusz Bardach, Odessa, Volodymyr-Volynskyi, Grand Principality of Lithuania.*

Надійшла до редакції 18.10.2017